

Kriittinen teoria ekokatastrofin edessä

Kriittisen naturalismin manifesti on kaivattu, tietyin osin odotettukin puheenvuoro kriittisen teorian nykytilasta ja roolista ajassamme. Mahdollisimman monen – eikä vain yhteiskuntafilosofian kanssa työkseen puuhastelevien – soisi lukevan ja tarkkaan pohtivan manifestin esittämää haastetta. Ei niinkään uusien ja yllättävien näkökohtien tähden taikka siksi, että sen kaikki teesit sellaisenaan tulisi heti hyväksyä. Kuten manifestin aluksi suoraan todetaan, se on *kutsu* käydä työhön, ei totuuksien julistus. Enemminkin manifesti teeseineen ansaitsee tulla luetuksi ja ymmärretyksi, koska sen onnistuu osoittaa tiettyjä, nykymaailmassa karmaisevan akuuteiksi ja päivä päivältä pakottavammiksi käyviä kehityskulkuja, joista vaikenemalla ja joita muuna kuin aikamme ydinkysymyksinä kohtelemalla kriittinen teoria itse tuomitsee itsensä epäolennaisuuteen.

Manifestin tärkein sanoma on toki kiistaton: yhteiskunta ja sosiaalinen elämä eivät ole luonnosta irrallisia, siitä *itsenäistyneitä* ja riippumattomia, ja tämä olisi syytä huomioida paljon aiempaa suoremmin myös yhteiskunnan ja sosiaalisen elämän teoretisoinnissa ja kritiikissä. Ekokatastrofi kaikkine ilmentymineen muistuttaa nyt ja tulevaisuudessa tästä tosiasiasta mitä väkivaltaisimmilla tavoilla. Kuitenkin kriittinen teoria, manifesti jatkaa, on keskittynyt pääasiassa ”denaturalisoimaan” yhteiskunnallista erkaannuttamalla sitä luonnon välttämättömyyden piiristä. Siten se on päätyntä vain uusintamaan harhakäsitystä, jonka mukaan luonto on ”ylitetty” ja voitettu modernissa teknologisessa yhteiskunnassa.

Manifestin avaus tuo väistämättä mieleen Friedrich Engelsin klassisen varoituksen *Luonnon dialektiikassa*: ”Älkäämme sentään liiaksi mairitelko itseämme niillä voitoilla, jotka ihmisinä olemme saaneet luonnosta. Tämä kostaa meille jokaisen sellaisen voiton.” Kukin voitto tuo mukanaan odottamattomia seurauksia, jotka ”hyvin usein tekevät tyhjäksi aikaisemmat tulokset”.¹ Kuten ekokriittisen filosofian ja yhteiskuntatieteen kirjallisuudessa on lukemattomia kertoja todettu, Engels näyttää tässä huomautuksessaan olleen harmillisen oikeassa. Jos fossiilikäyttöisen tuotannon avulla voitettiin luonnonvoimien asettamat ajalliset ja paikalliset rajoitukset, on päällemme nyt totisesti kaatumassa (ainakin jossain määrin) odottamattomien seurausten vyyhti muun muassa ilmastomuutoksen muodossa².

Luonnon ja yhteiskunnan erillisyyden oletuksesta ja ennen kaikkea yhteiskunnan *riippumattomuudesta* suhteessa luontoon on kirjoitettu paljon ja jo hyvän aikaa ekokriittisessä teoretisoinnissa. Tietenkin yhteiskunnan ja luonnon suhde on ainakin modernilta ajalta asti ollut klassinen filosofian kestokysymys, mutta myös nykyisen ekokatastrofin (tai antroposeenin) aikakaudella aiheesta on ehditty kirjoittaa mittavasti. Manifesti ei siis tässä mielessä esitä oikeastaan mitään uutta. Sen uutuusarvo on siinä, että kontekstina on juuri ”kriittinen teoria”. Laajoista yhteiskunnallisen ympäristötutkimuksen keskusteluista huolimatta on näet valitettavan helppoa olla samaa mieltä siitä, ettei nykyään ”kriittiseksi teoriaksi” mielletty filosofian ala ole toistaiseksi juuri reagoinut mainittuihin keskusteluihin taikka Engelsin varoituksen sanoihin³. Vaikka esimerkkejä ekokriittisestä teoriasta onkin vaivatta löydettävissä⁴, ei ole pienintäkään epäilystä siitä, että ”nykyään kriittisen teorian osalta filosofinen teollisuus massatuottaa sosiaalikiitkin normeja ja malleja” eikä liiemmälti näytä vaivaavan itseään ympäröivällä ekokatastrofilla, kuten manifestin ”Fragmentit”-osiossa todetaan⁵.

Niinpä on myös helppo yhtyä manifestin vaatimukseen, jonka mukaan ”huonoon kysymyksen” kriittisen teorian ”keskeisimmästä tehtävästä” on tänä päivänä pakko vastata. Manifestin mukaan enää ei ole mahdollista piiloutua perinteisen vastauksen taakse: vasta huomina osoittaa, mikä oli tänään tärkeintä, eikä kriittinen teoria määrittele itselleen *yhtä* tärkeintä tehtävää. Huomiseen ei näet enää voi suhtautua samalla avoimuudella kuin taannoisina aikoina. Muuten voi olla, ettei lukijoita kriittiselle teoralle enää huomenna ole.⁶ Siksi on perusteltua mennä vielä askelta pidemmälle. Andreas Malmia mukaillen: *kaiken teorian* on nyt ja tulevaisuudessa jollain tavalla todistettava relevanssinsa suhteessa käynnissä olevaan ekokatastrofiin⁷. Vaatimukselta ei pidä yrittää piiloutua – etenkin jos samalla teeskentelee tekevänsä jollain lailla yhteiskunnallisesti merkittävää *kritiikkiä*. Pyrkimys yhteiskunnalliseen merkittävyyteen lienee yksi kriittisen teorian perustunomerkeistä, joten sen kannattaa piilotella haasteelta kaikkein vähiten.

Yhteiskunnan riippumattomuuden illuusiosta

Manifestin läpileikkaavana teemana on laajalti vallitseva illuusio, jonka mukaan yhteiskunta on teknologian ja

tieteen myötä tullut luonnosta ”riippumattomaksi”, siis itsenäistynyt siitä. Harhakäsityksen taustalla vaikuttavaa luonnon muuttumattomuuden ja monotonisuuden oletusta⁸ on pyritty ylittämään monin eri teoreettisin avuin, joista osaa manifesti lyhyesti käsittelee. Esimerkiksi *uusmaterialismia* eri muodoissaan voitaneen pitää näistä yleisimpänä, joskin varsin monella tapaa ongelmallisena lähtökohtana⁹. Uusmaterialismin peruslähtökohtana on aktiivisen subjektin (ihminen) ja passiivisen objektin (luonto) tiukan kahtiajaon hylkääminen.

Kriittisen naturalismin manifesti siis vaatii yhteiskunnan riippumattomuuden illuusion hylkäämistä ja kriittisen teorian vastaavaa uudelleensuuntaamista. Se ei kuitenkaan sano juuri mitään siitä, mistä illuusio juontaa juurensa, miten se pitäisi teoriassa ja käytännössä ylittää tai mitä ongelmia se aiheuttaa. Tätä ei voi ihmetellä tai pitää tekstin varsinaisena puutteena – onhan tuotos sentään otsikkotasollakin manifesti eikä aiheen analyysi. Sen tulisikin ehkä innoittaa seuraavaksi pohtimaan juuri näitä yksityiskohtaisempia kysymyksiä.

Manifestissa nostetaan yhdeksi tekijäksi riippumattomuusilluusion taustalla ”sosiaalikonstruktionismi”, joka korostaa yhteiskunnan luonnosta eroavaa olemusta¹⁰. Kriittisen teorian tavoitteena näet on usein osoittaa, etteivät esimerkiksi tietyt yhteiskunnalliset suhteet ole luonnollisia ja välttämättömiä vaan sosiaalisesti rakentuneita¹¹. Jo Marxin poliittisen talouden kritiikin peruspilareita on kapitalismin naturalisointimaipumuksen analyysi ja järjestelmän yhteiskunnallisen luonteen osoittaminen, aivan kuten myöhemmän Frankfurtin koulun ja sen tärkeän taustahahmon Georg Lukácsinkin. Keskittyessään siis osoittamaan, mikä yhteiskunnassa ulkokuorestaan huolimatta *ei* ole luonnon sanelemaa ja *luonnollista*, on kriittinen teoria keskittynyt aivan liian vähän siihen, mikä sitä *oikeasti* ja välttämättä on.

Mistä siis juontuu manifestin ruoskima riippumattomuusilluusio, joka nykyisen kriittisen teorian pitäisi nyt viimein kriittisen naturalismin avuin ylittää? Tyhjentävää vastausta on turha pyrkiä antamaan, mutta muutamia olennaisia seikkoja on tärkeää huomioida ikään kuin alkuvaiheiksi. Kysymystä on luodattu ansiokkaasti myös suomalaisessa filosofiassa jo vuosikymmen sitten. Antti Salminen ja Tere Vadén tarjoavat teoksessaan *Energia ja kokemus* yhden nykyäänkin liian vähälle huomiolle jäävän vastauksen: riippumattomuusilluusion pohja on fossiilienergiassa ja sen mahdollistamassa rajattomuudessa. Filosofikaksikko määrittelee ’naftismiksi’ sellaiset ajatussuuntaukset ja uskomukset, ”joissa uskotaan yleispäteviksi ja pysyviksi ilmiöitä, jotka ovat tosiasiaa seurausta fossiilisten polttoaineiden, erityisesti öljyn, laajamittaisesta käytöstä”¹².

Vaikeaselkoisen käsitteen taustalla on yksinkertainen ja myös kriittiselle teorialle aivan olennainen seikka: yhteiskunnan ”itsenäistyminen” luonnosta ei itse asiassa ole pelkkä illuusio, joka kumoutuisi sillä, että filosofi manifestissaan muistuttaa meitä todellisesta roolistamme luonnon osana. Päinvastoin itsenäistyminen on tietystä mielessä aitoa. Mitä muuta kuin luonnonvoimien ylittämistä,

”Keskittyessään osoittamaan, mikä yhteiskunnassa ulkokuorestaan huolimatta *ei* ole luonnon sanelemaa ja *luonnollista*, on kriittinen teoria keskittynyt aivan liian vähän siihen, mikä sitä *oikeasti* ja välttämättä on.”

niistä itsenäistymistä, ilmentää hiihtokeskus Dubain aavikkomaisemissa taikka tuoreet trooppiset hedelmät kaukaisen Suomen lähikaupoissa? Tietyllä tapaa vallitseva käsitys yhteiskunnan riippumattomuudesta on siis tosi eikä pelkkä illuusio, kuten arkikokemus vahvistaa. Arkikokemuksessa kuitenkin jää piiloon tuon riippumattomuuden todellinen luonne ja avainedellytys: niin hiihtokeskus aavikolla kuin banaanit lähikaupassa ovat mahdollisia vain suunnattoman ja juuri tietyn muotoisen energiapanoksen ehdoilla.¹³ Niinpä voidaan sittenkin puhua illuusiosta. ”Riippumattomuus” luonnosta saavutetaan vain luonnon omilla tuotteilla. Kuten psykiatrian professori Johannes Lehtonen jo vuonna 1994 asian kiteytti:

”[A]utonomiamme perustuu suureen ja luonteeltaan viitaaliin riippuvuuteen itsemme ulkopuolisista tekijöistä. [...] Käytämme energiaa juoksevana virtana ja riippuvuutemme siitä on samanlainen kuin vauvan elintärkeä riippuvuus äidin maidosta [...]. Uskoessaan autonomiaansa suhteessa luontoon, jonka antimia varmasti kyllä riittää, nykyihminen on tältä osin kuin vauvaihminen.”¹⁴

Lehtosen sekä Salmisen ja Vadénin teoretisointien jälkeenkin on yhteiskunnallinen ja filosofinen energiatutkimus ottanut huomattavia edistysaskelia esimerkiksi fossiilisten polttoaineiden kulttuurisen ja kokemuksellisen roolin ymmärtämisessä¹⁵. Niiden merkitys kriittiselle teorialle ja yhteiskuntafilosofialle yleisemminkin on kuitenkin edelleen jäänyt potentiaaliinsa nähden hämentävän vähäiseksi. Valtaosa sellaisestakin kriittisestä teoriasta, joka hylkää riippumattomuusilluusion ja ottaa

aiheekseen luonnon ja yhteiskunnan suhteen,¹⁶ kärsii edelleen *fossiilisokeudesta*: riippumattomuus kyllä tunnustetaan illuusioksi ja se kiistetään, mutta sen luonnetta ei oikeastaan kyetä analysoimaan. Yleensä analyysi pysähtyy viimeistään teknologiaan ja sen kritiikkiin etenemättä kysymyksiin materiaali- ja energiaperustasta. Fossiilien roolin johdonmukaisempi analyysi onkin yksi tärkeimmistä suunnista eteenpäin, sikäli kuin kriittisen naturalismin manifestin kutsuun halutaan vastata.

Yhden mahdollisen tien kohti eri teoriasuuntien – kuten ekologisen marxismin, energiatutkimuksen ja kriittisen teorian – yhteen tuomista ja hyödyntämistä kriittisen naturalismin hengessä tarjoaa ’fossiilikapitalismin’ käsite. Termiä on hyödynnetty tutkimuksessa viimeistään 1980-luvulta asti, mutta se ei siltikään ole laajalti kohonnut avainasemaan energian ja yhteiskunnan kriittisessä teoretisoinnissa. Manifestissakin moneen otteeseen keskeistä sijaa pitävä kapitalismi yhdistyy fossiilikapitalismin käsitteellä heti kättelyssä elimelliseen energiaperustansa. Siksi käsite voisi tarjota kriittiselle teorialle hyvän lähtökohdan sen analysointiin, minkälainen osuus ”luonnollisella” tosiasialla ja *konkreettisesti* on yhteiskunnan materiaalisessa todellisuudessa. Sen avulla voisi pohtia

tarkemmin kriittisen teorian ”denaturalisoinnin” ja ”uudelleennaturalisoinnin” (6. teesi) välistä dialektiikkaa. Teoreettista yleisavainta ei fossiilikapitalismikaan tarjoa, mutta sen sivuuttaminen ei ainakaan lisää teoretisoinnin vaikuttavuutta.

Manifestin toteamukseen siitä, että ”luontaisten ja valmistettujen ympäristöjen käytön kriittiselle teorialle on tarvetta”¹⁷, on siis syytä yhtyä. Kriittisen teorian tulisi nykyään keskittyä aiempaa johdonmukaisemmin ja perusteellisemmin ympäristöön ja ekokatastrofiin. Samaan hengenvetoon on huomautettava, ettei kriittisen teorian ansioluettelo yhteiskunnallisen vaikuttavuuden osalta ole historiallisesti järin mairitteleva. Kuten Christophe Bonneuil ja Jean-Baptiste Fressoz muistuttavat kulutusyhteiskunnan suhteen, ”sen kritiikki on yhtä vanhaa kuin kohde itse – silti konsumerismi toimii yhä ja enemmän kuin koskaan kapitalismin moottorina”¹⁸. Toteutunut kehitys on siis vain todistanut oikeiksi kriittisten analyysien maalailemat kauhukuvat. Samaan lopputulokseen ei ole varaa kriittisen naturalismin kanssa. Siksi on kiireesti pohdittava, miten sen kiitettävät pyrkimykset tuodaan tutkijankammioista ja journalien sivuilta osaksi sitä ulkomaailmaa, jota ne entistä syvemmin haluavat ymmärtää.

Viitteet

- Engels 1974, 223.
- Fossiilikapitalisista luonnon rajoitusten voitosta ks. esim. Säynäjoki 2023. ”Odottamattomat” seuraukset ovat todellakin vain osittain odottamattomia, sillä hiilipäästöjen merkittävimmät ja pahimmat seuraukset, kuten globaali ilmastomuutos ja ympäristön elinkelpoisuuden heikkeneminen saastumisen vuoksi, osattiin kyllä ennakoita jo lähemmäs 200 vuotta sitten (ks. Bonneuil & Fressoz 2017).
- On toki syytä huomauttaa, ettei ”kriittisen teorian” määritelmästä oikeastaan vallitse mitään mainittavaa yksimielisyyttä, kuten manifestissakin ohimennen todetaan. Manifestin kirjoittajat vaikuttavat kuitenkin pääasiassa käsittelevän frankfurtilaisen perinteen keskeisimpiä jatkajia, kuten Jürgen Habermasia, Axel Honnethia, Rahel Jaeggia ym., joihin itsekin rajaan tarkasteluni. Usein kriittistä teoriaa määritellään Max Horkheimerin klassisella erottelulla käytännölliseen emansipaatioon tähtäävän kriittisen teorian ja asioita kuvailevan ”perinteisen” teorian välillä, toisinaan taas määrittelemättömyyttä pidetään kriittisen teorian erityisenä tunnusmerkkinä.
- Esim. Cassegård 2021; Stoner & Melathopoulos 2015; Biro 2011.
- Gregoratto ym. 2022, 120.
- Sama, 118.
- Malm 2020, 16.
- Ks. Väyrynen 2006, 355–356.
- Kuten manifestikin vihjaa, ks. Gregoratto ym. 2022, 119.
- Sama, 111.
- Sama, 114.
- Salminen & Vadén 2013, 200.
- Ks. Salminen & Vadén 2013, 72. Tämän seikan taustoja Salminen ja Vadén kuvaavat toisella (myös jokseenkin vaikeaselkoisella) käsitteellä ’vierauttaminen’.
- Lehtonen 1994, 213.
- Ks. esim. Szeman 2021 ja Büttner & Schmelzer 2021.
- Esim. Cassegård 2021.
- Gregoratto ym. 2022, 120.
- Bonneuil & Fressoz 2017, 149.

Kirjallisuus

- Biro, Andrew (toim.), *Critical Ecologies. The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises*. University of Toronto Press, Toronto 2011.
- Bonneuil, Christophe & Fressoz, Jean-Baptiste, *The Shock of the Anthropocene. The Earth, History and Us*. Kääntänyt David Fernbach. Verso, London 2017.
- Büttner, Melissa & Schmelzer, Matthias, *Fossile Mentalitäten. Zur Geschichte der fossilen Durchdringung moderner Vorstellungswelten*. Working Paper Nr. 3, Mentalitäten im Fluss (flumen) 3. Universität Jena, Jena 2021.
- Casagård, Carl, *Toward a Critical Theory of Nature. Capital, Ecology, and Dialectics*. Bloomsbury Academic, London 2021.
- Engels, Friedrich, *Luonnon dialektiikka* (Dialektik der Natur, 1925). Suom. Tuure Lehén & Timo Koste. Edistys, Moskova 1974.
- Gregoratto, Federica, Ikäheimo, Heikki, Renault, Emmanuel, Särkelä, Arvi & Testa, Italo, *Critical Naturalism. A Manifesto. Crisis | Journal for Contemporary Philosophy* Vol. 42, No. 1, 2022, 108–124.
- Lehtonen, Johannes, Öljykulttuurin psykologiaa. *Kanava* 4/1994, 212–214.
- Malm, Andreas, *The Progress of this Storm*. Verso, London 2022.
- Salminen, Antti & Vadén, Tere, *Energia ja kokemus. Naftologinen essee*. niin & näin, Tampere 2013.
- Stoner, Alexander & Melathopoulos, Andony, *Freedom in the Anthropocene. Twentieth-Century Helplessness in the Face of Climate Change*. Palgrave Macmillan, New York 2015.
- Szeman, Imre, *Towards a Critical Theory of Energy*. Teoksessa *Energy Humanities. Current State and Future Directions*. Toim. Matúš Mišík & Nada Kujundžic. Springer, Cham 2021, 23–36.
- Säynäjoki, Sakari, *Antroposeeni, kapitaloseeni, fossiilikapitalismi: Miksi antroposeenitutkimuksessa pitäisi puhua fossiilikapitalismista? Tutkimus & kritiikki* 1/2023.
- Väyrynen, Kari, *Ympäristöfilosofian historia. Määrittämyydestä Marxiin*. niin & näin, Tampere 2006.